

THE SHAPE OF POPULISM: SERBIA BEFORE THE DISSOLUTION OF YUGOSLAVIA

Marko Grdešić

Michigan University Press, Ann Arbor, 2019.

DOI: 10.20901/an.16.11

Populizam se proteklih godina prometnuo u jednu od najvažnijih tema društvenih znanosti, a sve veća akademska produkcija postala je neobuhvatljivom. U bazi *Web of Science* od 1970. do kraja 2019. zabilježen je 3.221 znanstveni članak koji u naslovu, sažetku ili među ključnim riječima spominje "populizam". Čak su 2.052 članka, više od 60 posto, objavljena od početka 2016. do danas.¹ Populizam se pojavio i kao problem u domaćoj akademskoj zajednici, o čemu svjedoče i knjige *Dobar, loš, zao? Populizam u Hrvatskoj* (2018) Marijane Grbeše i Berte Šalaja i *Što je populizam?* (2017) Jana Wenera Müllera. Populizam je sveprisutan i u medijima. No i u nas i u inozemstvu on se uglavnom simplificira i svodi na političku laž i prijevaru te koristi kao diskvalifikacijska etiketa koja je posebno omiljena među dominantnima političkim akterima, uglavnom pozicioniranima na liberalnome političkom centru, koji njime nastoje opravdati svoj politički neuspjeh. Prije no što se na valu takve medijske slike populizam svede na manipulaciju i iracionalnost, društvene znanosti trebaju uložiti napor kako bi razumjele mehanizme koji ga proizvode i jačaju. Umjesto da se sveprisutna mobilizacija krajnje desnice pripiše manipulativnom

ponašanju elita, valja shvatiti kako je i zašto moguća uspješna mobilizacija. Jedan je takav pothvat knjiga *The Shape of Populism: Serbia before the Dissolution of Yugoslavia* Marka Grdešića.

Knjiga je nastala na temelju Grdešićeve doktorske disertacije u kojoj je istraživao antibirokratsku revoluciju kao prosvjednu mobilizaciju s kraja osamdesetih godina koja je bila prekretnica u konsolidaciji Slobodana Miloševića na čelu Saveza komunista Srbije (SKS). Knjiga se sastoji od sedam poglavlja: prva su dva poglavlja teorijski uvod u studiju, a ostala čini analiza zasnovana na bogatome empirijskom gradivu.

Zašto nasuprot prethodnim istraživanjima koja su antibirokratsku revoluciju istraživala kroz prizmu nacionalizma, Grdešić uzima kao središnji koncept svoga rada populizam? Opis antibirokratske revolucije kao populističke mobilizacije autor temelji na jednoj od "maksimalističkih definicija" populizma koja je preuzeta iz knjige *Populism: Its Meaning and Characteristics* (1969) Ernesta Gellnera i Ghite Ionescu, koja je postavila temelje političke analize populizma. Antibirokratska revolucija gotovo se savršeno uklapa u tu definiciju prema nizu obilježja: kontekst periferne države, ekonomska kriza, institucionalna nestabilnost, pojava karizmatičnog vođe itd. Grdešić tvrdi kako koncept populizma, u usporedbi s konceptom nacionalizma, sadržava neke analitičke odlike koje

¹ V. https://wcs.webofknowledge.com/RA/analyze.do?product=WOS&SID=C4DAA-fOZvLAI5fNZDa3&field=PY_PublicationYear_PublicationYear_en&yearSort=true (pristupljeno 20. studenoga 2019).

moгу donijeti nove spoznaje o antibirokratskoj revoluciji. Unatoč neospornoj važnosti, nacionalizam nije bio njezin jedini element. Primjena koncepta populizma omogućuje da se identificiraju i drugi elementi diskursa i obuhvati ne samo diskurzivni nego i mobilizacijski, taktički i organizacijski aspekt te pojave.

Opći je cilj knjige inoviranje definicije populizma kao procesa interakcije elita i masa u sklopu kojega elite nastoje kontrolirati participaciju masa i ograničiti njihovu autonomiju. Grdešić koristi metaforu fraktala kako bi istaknuo samsličnost (*self-similarity*) populizma. Fraktalnost fenomena znači da se na svim razinama analize, od cijeloga mobilizacijskog vala do pojedinih njegovih dijelova i događaja, mogu otkriti slični obrasci interakcija elita i masa. Iako ta matematička metafora isprva može djelovati zbunjujuće, dobro opisuje autorov argument.

Definiciju populizma autor gradi na dvama elementima kritike postojećih pristupa populizmu. Prvo, kritizira diskurzivni pristup, čiji su glavni akademski predstavnici Cas Mudde i Ernest Laclau. Inzistirajući na analizi ideologije i diskursa, taj pristup riskira da ostane analitički ograničenim na pitanja "političke ponude", zanemarujući empirijsko proučavanje mobilizacije i organizacije te njihove povezanosti s diskursom. Drugo, kritizira sve pristupe populizmu zbog njihove pretjerane usmjerenosti na nastojanja da objasne pojavu populizma, odnosno zato što populizam promatraju kao ishod kojemu treba otkriti uzroke. Posljedično, Grdešić koncipira populizam kao proces, što ne znači samo proučavanje političkih elita, njihova diskursa i ideologije, nego i mobilizacije masa u interakciji s djelovanjem elita.

Takva je konceptualizacija populizma empirijski zahtjevan zadatak koji iziskuje više razina analize i oslanja se na

razne vrste podataka. Upravo je operacionalizacija interaktivnog pristupa populizmu jedan od najvažnijih doprinosa Grdešićeve studije, koji može biti koristan i drugim istraživačima društvenih pokreta i raznih oblika političkog osporavanja (*contentious politics*). Uspješnim kombiniranjem kvantitativnih i kvalitativnih metoda, autor je demonstrirao širok potencijal dubinskih uvida u neki fenomen što ih može ponuditi studija slučaja.

U drugom poglavlju opisan je politički i društveni kontekst Jugoslavije i Srbije s kraja osamdesetih godina s pregledom ključnih događaja antibirokratske revolucije, počevši od prevrata u SKS 1987. Kako je domaćoj akademskoj publici antibirokratska revolucija relativno dobro poznata, autor daje osnovni prikaz institucionalne i ekonomske krize te "republički segmentirane" javne sfere.

Empirijska analiza izložena je od trećeg do šestog poglavlja, pri čemu se treće, četvrto i peto poglavlje uglavnom temelje na analizi prosvjednih događaja, kvantitativnoj analizi novinskih sadržaja i nizu statističkih postupaka, a šesto poglavlje na kvalitativnoj analizi fokusnih skupina. Sva četiri poglavlja uglavnom su usmjerena na drugu polovicu 1988. kada je masovna mobilizacija u Srbiji dosegla posebno visoke razine. Analitički postupci iz empirijskih poglavlja iscrpno su opisani u metodološkom dodatku.

U trećem poglavlju autor analizira prosvjedne događaje od lipnja do studenoga 1988. stavljajući ih u suodnos s četirima javnim sjednicama SKS. To mu omogućuje da utvrdi interakcije elita i masa praćenjem vremenski bliskih uzročnih veza (*tight coupling*) između partijskih sjednica i prosvjednih događaja. Pretpostavka za to bila je opsežna baza podataka o prosvjednim događajima koju čine informacije prikupljene iz

izvještaja pet dnevnih novina. Interakcija elite i masa autor otkriva na razinama općih trendova prosvjednog vala, specifičnih segmenata naglog rasta mobilizacije i pojedinih prosvjednih događaja. Iz te je analize proizašlo nekoliko zaključaka. Prvo, ključan događaj u prosvjednom valu bila je sjednica Predsjedništva CK SKS 5. rujna 1988. na kojoj je Milošević prvi put eksplicitno podržao nacionalističke poruke demonstracija i tako snažno pridonio rastu prosvjednog vala. Drugo, sličan tip interakcije elite i masa postojao je i u specifičnim segmentima porasta mobilizacije. Primjerice, nakon demonstracija u Novom Sadu 5. listopada 1988. i ostavke vojvođanskog vodstva, koji su razgovorno poznati kao "jogurt revolucija", uslijedilo je opće slabljenje mobilizacije. No pažljivim proučavanjem podataka o prosvjedima, Grdešić je utvrdio kratkotrajan rast broja prosvjednih događaja tijekom deset dana nakon događaja u Novom Sadu. Posrijedi je bilo svojevrsno oponašanje novosadske manifestacije kako bi se smijenila preostala Miloševiću nelojalna partijska vodstva u nizu gradova i sela u Vojvodini. Treće, spuštajući se na razinu događaja kao jedinice analize, Grdešić utvrđuje da je poslije rujanske sjednice vidljiv bio veći upliv lokalnih institucionalnih aktera, posebice Socijalističkog saveza radnog naroda Srbije (SSRNS), na organizaciju događaja. I na toj mikrorazini mobilizacije utvrđen je značajan utjecaj elite na prosvjede, posebno u obliku "mitinga solidarnosti". Ukratko, na svim trima razinama autor je ustanovio sličnu interakciju elite i masa te je empirijski dokazao fraktalnu prirodu mobilizacije. Posebno je pitanje može li se o fraktalnosti govoriti kao o razlikovnom svojstvu populističke mobilizacije, na što ću se osvrnuti u zaključnom dijelu prikaza.

U četvrtome i petom poglavlju Grdešić analizira populistički diskurs u jav-

noj sferi. Četvrto se poglavlje temelji na kvantitativnoj analizi sadržaja pisama čitatelja u dnevnim listovima Politika i Borba. Politika je bila jedan od najvažnijih mehanizama Miloševićeve medijske strategije, a posebno je ostala upamćena rubrika "Odjeci i reagovanja" u kojoj su svakodnevno na dvije stranice objavljivana pisma čitatelja. Rubrika je bila zamišljena kao otvoren prostor za čitateljske stavove, ali način selekcije i oblikovanja pisama pretvorio ju je u prostor artikulacije "naroda" po mjeri Miloševićeve politike. Kako bi analizirao sadržaj pisama u Politici, Grdešić je načinio dva uzorka. U glavni uzorak uvrstio je sva pisma, ukupno šezdeset, objavljena u ljeto i jesen 1988. koja su u naslovu imala riječ "narod", dok je u kontrolni uzorak uvrstio stotinu nasumce izabranih pisama bez riječi "narod" u naslovu. Najvažniji zaključak analize Politike odnosi se na diskurzivan prikaz "naroda" kao monolitnog aktera koji u političkoj areni djeluje jedinstveno. To je potkrijepljeno iscrpnom analizom predikata kojima se konstruira politički subjektivitet naroda, poput "narod kaže", "narod izražava", "narod zna", "narod prihvaća", "narod govori" itd. Intencija takve konstrukcije "naroda" postaje još jasnijom kada se Politika uspoređi s federalnim dnevnim listom Borba koji je karakterizirala umjerenija, relativno liberalna retorika. U Borbi se "narod" rjeđe pojavljivao kao subjekt i vrlo se rijetko navodio u kombinaciji s predikatima iz Politike. U posljednjem dijelu četvrtog poglavlja Grdešić nastoji utvrditi može li se i do koje mjere govoriti o utjecaju diskursa na jačanje mobilizacije. Grangerovim testom kauzalnosti utvrdio je da su se Politikin populistički diskurs i prosvjedna mobilizacija međusobno poticali. Osim toga, podaci o distribuciji novina u općinama SR Srbije potvrdili su povezanost većeg broja distribuiranih primjeraka Politike i većeg broja prosvjeda i prosvjednika.

Peto poglavlje istražuje diskurs o eliti analizom karikatura objavljenih u Politici, Borbi i Večernjim novostima, pri čemu se *Večernje novosti* uzimaju kao vrsta lista koji je ostao relativno ideološki nekoherentan u usporedbi s nacionalističkom *Politikom* i liberalnijom *Borbom*. Kvantitativnoj analizi sadržaja autor je podvrgnuo 844 političke karikature objavljene u tim listovima. Suprotno analizi čitateljskih pisama, razlike u političkim karikaturama bile su znatno manje. U svima je prevladavao motiv "funkcionara" koji se najčešće pojavljivao zajedno s motivima radnika i "fotelje". Sveprisutnost negativno prikazanog "funkcionara-foteljaša" u političkim karikaturama autor pripisuje diskursu kojim se radnik kao "proizvođač vrijednosti" prikazivao vrijednosno superiornim političarima i funkcionarima, odnosno birokratima koji parazitiraju na leđima radničke klase. U sklopu takva diskursa, koji autor naziva producerism, funkcionari se u karikaturama prikazuju lijenima, pohlepima i sebičnima, a radnici vrijednima i marljivima. Sličnosti među listovima pokazuju da producerism nije bio samo posljedica populističke manipulacije nego uvriježen dio diskursa u javnoj sferi. Empirijsko utvrđivanje i iscrpan opis tog diskursa posebno su važni doprinosi knjige, jer su istovrsne inačice polarizacije "produktivno-neproduktivno" uočljive i u suvremenome političkom kontekstu, a jedna je od njih konstruiranje opreke između privatnoga i javnog sektora, pri čemu se prvi prikazuje društveno korisnim, a drugi parazitskim.

Posljednje empirijsko poglavlje sadržava rezultate analize fokusnih skupina. U sklopu šest fokusnih skupina autor je razgovarao s 34 sudionika i sudionice novosadskih demonstracija 5. listopada 1988. Autor je želio saznati što oni danas misle o svojem sudjelovanju u antibirokratskoj revoluciji i potaknuti ih na svo-

jevrsno suočavanje s prošlošću. Razgovori su bili strukturirani tako da osvježe sjećanja na antibirokratsku revoluciju kroz grupnu refleksiju o snimkama prosvjeda, dijelovima Miloševićevih govora, pismima iz "Odjeka i reagovanja" i političkim karikaturama. Autor je došao do dva ključna uvida. Prvo, mnogi sudionici bili su razočarani zato što su sudjelovali u antibirokratskoj revoluciji, smatrali su se žrtvama manipulacije, a izražavali su i osjećaje krivice. Drugo, iako su kritički govorili o diskurzivnim elementima antibirokratske revolucije, kao što su Miloševićevi govori i pisma u "Odjecima i reagovanjima", izrazili su nedvosmislenu potporu karikaturama foteljaša i birokrata, to jest diskursu producerisma.

Grdešićevoj analizi fokusnih skupina mogu se uputiti tri kritičke primjedbe. Prva se tiče autorove opservacije da sudionici nerijetko sebe opisuju kao žrtve manipulacije ili političke naivce. No je li moguće da su, potaknuti strukturom razgovora ili uvodnim napomenama, sudionici pretpostavili da trebaju osuditi svoje sudjelovanje u antibirokratskoj revoluciji? Je li stil izlaganja moderatora fokusne skupine potaknuo artikulaciju osjećaja krivice? Iako je djelomičan odgovor na prvo pitanje kratko spomenut (str. 120), temeljitije adresiranje pitanja koja se tiču uloge i pozicije istraživača ojačalo bi uvjerljivost rezultata analize. Drugo, iako se u opisu rezultata navodi nekoliko intrinzičnih i ekstrinzičnih motivacijskih faktora koje navode sudionici fokusnih skupina, u zaključku prevladava prihvaćanje njihova argumenta o vlastitom sudjelovanju u antibirokratskoj revoluciji kao posljedici manipulacije. Stavi li se naglasak na takav zaključak, ne iskorištava se sav potencijal fokusnih skupina za otkrivanje kompleksnijih narativa i značenja koja sudionici pripisuju različitim elementima populizma. Da bi se razumjele mo-

tivacije sudionika, korisno bi bilo da se analiziraju neovisno o interpretativnom okviru manipulacije. Taj okvir, naime, unaprijed riskira da svaku motivaciju prikaže iracionalnom. Treće, cinični stavovi o politici i izjave sudionika o tome da su danas politički neaktivni ne mogu se koristiti kao dokaz da sudjelovanje u populističkim epizodama dugoročno vodi k pasivizaciji. Metoda fokusne skupine kao kvalitativna metoda istraživanja nema ni svrhu ni mogućnost dovesti do zaključka o takvoj povezanosti. Također, nasuprot kvantitativno usmjerenijim dijelovima knjige, u ovom se poglavlju relativno malo saznaje o procesu analize podataka. Jesu li izrađeni cjeloviti transkripti fokusnih skupina? Kako su oni analizirani? Kakva je vrsta analize korištena te, posebno, je li analiza uključivala kodiranje transkripata? Odgovori na sva ta pitanja važni su za uvid u proces interpretacije kvalitativnih podataka.

U sedmome, zaključnom poglavlju autor opisuje mogućnosti primjene vlastite konceptualizacije populizma na druge slučajeve te raspravlja o pozitivnim i negativnim stranama primjene populističke strategije. Taj je dio namijenjen ponajprije publici na lijevome aktivističkom polju, a cilj mu je da pridonese raspravi o legitimnosti i korisnosti populističke strategije za kakvu se danas zauzimaju, primjerice, pristaše Laclauove teorije lijevog populizma. Grdešić iznosi nekoliko izazova s kojima se ljevica suočava kada izabere populističke strategije. Prvo, potrebno je diskurzivnu konstrukciju naroda držati otvorenom i uključujućom kako ne bi skliznula u nacionalizam. Drugo, populistička strategija ne može se oslanjati samo na ideju pripadnosti kolektivu, odnosno treba uzeti u obzir suvremeni kontekst u kojemu kolektivna identifikacija gubi važnost. Treće, potrebno je promisliti mogu li lijevi akteri inventivno obnoviti neki

oblik diskursa producerisma kao instrumenta mobilizacije.

Je li knjiga uspjela dati alternativnu definiciju populizma? S jedne strane, definicija populizma kao interakcije elita i masa doista može biti korisna za razumijevanje antibirokratske revolucije, ali i drugih sličnih mobilizacija. S druge strane, ostaje nejasnim kako se pomoću Grdešićeve definicije može razlikovati populistička od nepopulističke mobilizacije. Autor predmnijeva taj prigovor pa već u uvodu tvrdi kako je specifično svojstvo populizma, koje ga razlikuje od "konvencionalnih" društvenih pokreta, fraktalan karakter mobilizacije, odnosno međupovezanost djelovanja elita i masa. No ta se teza može dovesti u pitanje jer fraktalnost obilježuje i brojne druge oblike i strategije mobilizacije. Primjerice, ako se društveni pokreti ne promatraju kao unitarni aktere nego kao grupacije aktera ili arena u kojoj se različiti akteri bore za prevlast, fraktalnost postaje svojstvom gotovo svakoga društvenog pokreta. Kako u svojim radovima o studentskom pokretu u Brazilu pokazuje američka sociologinja Ann Mische, fraktalnost ne postoji samo u horizontalnome nego i u vertikalnom smislu, što znači da se stavovi unutar vodstva pokreta gotovo uvijek prenose na niže razine sudionika pokreta, ali i obratno. Drugim riječima, vodstvo, odnosno njegove frakcije u svakome društvenom pokretu nastoje utjecati na ponašanje široke baze sudionika. Stoga se takva interakcija elita i masa teško može proglasiti specifičnim svojstvom populističke mobilizacije. Problem razlikovanja populizma od ostalih tipova mobilizacije u ponuđenoj definiciji može služiti i kao odgovor na autorovu kritiku političke sociologije i studija društvenih pokreta zbog slabe zainteresiranosti za istraživanje populizma. Naime, ako se populistička mobilizacija, osim diskurzivno, ne može posve jasno razlikovati

od ostalih oblika mobilizacije, teško je očekivati da populizam privuče značajnu pozornost u istraživanjima društvenih pokreta.

No neovisno o kritičkim primjedbama, *The Shape of Populism* nudi originalan i zanimljiv pristup proučavanju političke mobilizacije. Stoga će Grdešićeva studija zasigurno biti korisna ne samo politolozima i sociolozima, nego svim društvenim znanstvenicima. Svakom istraživaču koji na mobilizaciju gleda kao na kompleksan interaktivni proces, ona može biti poticaj za kreativno

definiranje i operacionaliziranje istraživačkog zadatka. Iako se u knjizi nerijetko koriste vrlo sofisticirani statistički postupci, autorov stil pisanja, pregledna struktura i logika izlaganja argumenata uvelike olakšavaju čitanje. Kao što primjećuje autor, društvene znanosti ne bi se smjele zadovoljavati zaključkom da je neki fenomen kompleksan nego bi morale njegovu kompleksnost temeljito analizirati i objasniti. *The Shape of Populism: Serbia before the Dissolution of Yugoslavia* važan je korak u tom pravcu.

Karlo Kralj